

Оксана Пахльовська

Мова влади і влада мови в пострадянському Задзеркаллі

Межі моєї мови окреслюють межі мого світу.

Л. Вітгенштайн [1]

Радянська система – це диктатура мови;
щоб її подолати, насамперед необхідно
зруйнувати мову диктатури.

М. Геллер [2]

«*Langue soviétique*». «Радянська мова». «*Langue de bois*», «дерев'яна мова». Цим терміном французькі історики й соціолінгвісти – Патрік Серіо, Александер Бурмайстер, Ален Безансон та ін. – означили в 70–80-х роках феномен, який був однією з найбільш деструктивних патологій радянського суспільства [3]. «Радянською мовою» була не просто російська мова – це була *російська мова як мова режиму*, що нав'язала свої семантичні й експресивні моделі всім без винятку мовам країн комуністичного блоку. Це автоматизована й номіналізована **МОВА ВЛАДИ**, «правильна» мова диктатури*. Це запрограмована мова, в якій нейтралізовано можливість неконтрольованої комунікації. А відтак це мова, з якої вивітрено сенс, мова, яка перестала бути живим організмом. Найголовніше ж те, що в цій мові слова, спотворені в кривому дзеркалі ідеології, перетворювалися на свою протилежність. У «радянській мові» «дружба народів» означала насправді культивування ксенофобії, «інтернаціональний обов'язок» – мілітарну окупацію чужих держав – від Будапешта і Праги до Афганістану. Словом, це мова, в якій брехня стала правдою,

* Див. вірш Р. Рождественського «Говорите по-советски»: «На размашистом рассвете / и в дождях косых / говорите по-советски – правильный язык!»

а правда брехнею: це «суміш фікції, яку Слово називає реальністю, з реальністю, яку Слово називає обманом» [4].

В Україні це зрозуміли інтелектуали-шістдесятники. Незалежно від вищезгаданих досліджень французьких учених (які, зрештою, і не могли проникнути через цензурний кордон), знакові студії шістдесятництва вже в одній своїй назві мали визначення цього феномену: «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби (1965) або ж «Приєднання чи возз'єднання?» Михайла Брайчевського (1966). Ліна Костенко назве систему «шабашем фікцій»: «Обридли відьомські шабаші фікцій / і ця конфіскація душ під гармонь» *. Або ще: «Звісило з трибуни блазенський ковпак / забрехує слово. / Було так, було так, було так, було так... / А може, було інакше?» ** Це одна з причин, через яку пізніше Дзюба визначить экс-комуністичний блок «культурним антипростором» [5].

В умовах радянської «логократії», на думку А. Безансона, поширення «дерев'яної мови» було найточнішим показником укорінення комуністичної диктатури [6]. Ця «радянська мова» – монополізована режимом мова пропаганди та ідеологічних імперативів, – будучи інструментом боротьби за тотальну владу, повністю оволоділа свідомістю суспільства. А збідненість цієї мови, лінеарність, відчуженість від європейських і світових культурних контекстів перетворила її на інструмент зомбування суспільства. Словом, *мова влади стала владою мови* в суспільстві, виключеному з сучасної історії.

Задовго до досліджень французької школи визначення цієї мови дав Джордж Оруелл [Orwell] у своєму романі «1984» (1949): «*Newspeak*». Це мова тоталітарного суспільства, яким керує «Старший Брат» («*Big Brother*»), що здійснює тотальний контроль над суспільством, проникаючи своїми очима-телекамерами не лише в кожную людську домівку, а і в найпотаємніші закутки людської психіки [7]. Основною функцією «новомови» – «в'язниці свідомості» – є максимальне спрощення мислення, редукція його до елементарної схеми, в яку не могли б увійти поняття, цінності, перспективи, відмінні від тих, які нав'язала Партія. Мета цієї «новомови», як каже Оруелл, – не просто бути комунікативним інструментом для суспільства Старшого Брата, – її основною метою є *унеможливлення будь-якої іншої форми мислення*.

* «Готичні смереки над банями буків...»

** «Заворожи мені, волхве!..»

І справді, еретичні з погляду Старшого Брата категорії, – як-от свобода, мораль, справедливість, демократія, у цій вкрай раціональній і лаконічній «новомові» сублімовані в понятті «злочинної думки» (*Thoughtcrime*). Припустившись такої «злочинної думки», людина, щоб уникнути тортур і вигадливої садистської страти, повинна пройти перевиховання тією ж таки мовою в замкненому циклі Людина – Система, зрадивши саму себе і всіх дорогих людей. У цій «новомові» відбивається «світ навпаки»: Міністерство Війни називається «Міністерством Миру» («*Minipax*»), а концтабір – «Табором Розваг» («*joyscamp*»). Гасла Партії – прості й цілковито безглузді: як не підлягає сумніву те, що «Два плюс два дорівнює п'ять», так само очевидно, що «Війна – це мир», «Свобода – це рабство», «Невігластво – це сила». Сумніватися в цьому заборонено. Чому? Якби Оруелл знав реалії української політики, відповідь була б однозначна: «ТОМУ ЩО».

Оксфордський словник англійської літератури так пояснює цей роман Оруелла: «Книга є попередженням про можливості поліційної держави, доведеної до досконалості, – держави, де єдиною цінністю є влада, де минуле постійно адаптується до теперішнього, де офіційна мова – “новомова” – поступово звужує діапазон ідей та незалежної думки, і де Подвійне Мислення (*Doublethink*) стає неунікною звичкою свідомості» [8].

До слова, єдина країна екс-комуністичного блоку, де велися (хоч і не друкувалися) поглиблені студії «новомови», – це Польща [9], найбільш протестне суспільство кремлівської диктатури. І саме тому, як казав французький соціолог Р. Арон [Aron], що поляки, на відміну від росіян, зберегли здатність відрізнити мову правди від офіційної мови брехні, хоч і були змушені послуговуватися в щоденному житті обома цими мовами [10]. Однак після падіння Берлінського муру студії розпочалися також у Росії [11] і в Україні [12].

Одним із найвищих досягнень лінгвістики ХХ ст. стала теорія мови не як насамперед комунікативної функції, а як символічної репрезентації світу, як організації картини буття (мається на увазі відома гіпотеза Едварда Сапіра–Бенжаміна Уорфа) [13]. Йдеться про те, що мова, якою ми говоримо, будує певну картину світу, яка своєю чергою впливає на спосіб нашого думання. Ми мислимо в категоріях мови, якою розмовляємо, і відповідно до цих категорій будуємо навколишній світ. Відтак мова і культура перебувають між собою в лінгвістичній детерміністській залежності.

Виходячи з цієї тези, специфіку пострадянського суспільства неможливо зрозуміти без аналізу «радянської мови», яка нині в Україні – вкотре! – переживає свій розквіт. І йдеться насамперед про російську «радянську мову», яка продовжує параметрувати геополітичні й історико-культурні вектори України, – саме тому, що породжені нею патології зачепили не лише свідомість і психологію, а й психіку суспільства.

Ситуацію ускладнює те, що російська «радянська мова» народилася не під пером теоретиків і практиків комуністичного терору, Леніна і Сталіна. Як казав Тойнбі [Тоунбі], Леніна неможливо зрозуміти без Візантії. *Російська «радянська мова» народжується в глибинах російської «православної мови»*. Імпульсом, який дав початок російській державній ідентичності, стало «самопризначення» Росії на роль «Третього Риму» * після падіння Візантійської імперії (1453). Це відбулося перед приходом до влади Івана Грозного (1547–1584) – царя, який заклав основи антиєвропейської ідеології в російській історії [14]. На відміну від Росії, становлення європейських культур відбулося шляхом повільної еволюції, яка передбачала на діяхронному рівні стратифікацію культурних шарів, а на синхронному – диверсифікацію культурних референтів. У російській культурі був визначений раз і назавжди єдиний культурний референт – архетип, навантажений сакральними функціями. Оруеллівська «новомова» – мова неправди – була вже цілковито присутня в цій культурній операції. Адже ідея «*translatio imperii*» – «передачі влади» від «Другого Риму» до «Третього» (супроти Першого!) – була суто політичною акцією надання престижу достатньо на той час непрезентабельній Московії. І «сакральний» зміст мав лише риторичну – і ритуальну – функцію легітимізації влади. Але відтоді цей «сакральний» зміст став основним наповненням усіх форм месіанського міфу російської державності. Імперія царська чи радянська, чи сьогоднішня «ліберальна», вона завжди ввижалася самій собі «святою», «об'єднуючою», «рятівною» для світу, – і в кожному разі незмінно гіпертрофованою у всіх своїх гіпотетичних потенціях. І від часів Івана Грозного ця матриця не зазнавала змін.

Таким чином, європейська культура від Середньовіччя й далі в усі віки мала потужний *інклюзивний потенціал*, черпаючи свої джерела в різних цивілізаціях – античній, іудейській, арабській. Тому і на сьогодні однією з базових її цінностей є національна,

* Ідею сформулював псковський чернець Філофей у 1523 р.

культурна, мовна та ін. багатовимірність (одне з запропонованих мотто Європи – «*Ex uno plura*», «народжена єдністю багатоманітність»). Ця множинність мовних і загалом культурних контекстів передбачає як розвиток критичної свідомості (існування в полівалентному полі потребує здатності свідомого вибору), так і необхідність діалогу (співжиття в такому просторі неможливе без плюралізму і толерантності). Російська ж культура розвивалася за рахунок *ексклюзивного потенціалу* («інше» завжди дорівнювало «ворожому», а сама «російськість» бачилася як «унікальність»). Тому екстенсивне розширення російського простору завдяки територіальній експансії та культурній омологації збіднювало не лише колонізовані культури шляхом ослаблення (або й втрати) їхньої ідентичності, а й саму культуру російську. Тим більше, що іманентна «вертикальність» російської моделі автоматично перетворювала інші культури на «нижчі», субординовані, які відтак не могли слугувати для неї джерелом духовних надбань. А Росія «імпортувала» в завойовані країни не власну елітарну культуру, а насамперед свій поліційний, цензурний, каральний апарат.

Москва адаптувала уявний образ Константинополя – Нового Риму – до своїх потреб. Адже сам Новий Рим народився на схрещенні культур, мав у своєму спадкові як єрусалимську, так і еллінську і римську традиції. Москва обрала єдину його іпостась – носія «грецької віри», зануривши її в цілковито відірваний від Європи азійський контекст. Імпортовані з Візантії модель влади і модель культури були адаптовані з допомогою наявних – на той час украй рудиментарних і принципово цензорських – інструментів: гіперболізація «універсальної» Влади, «сакральний» зміст якої забезпечує безальтернативна Церква. Ці інструменти призвели до спрощення і схоластизації візантійського спадку. Якщо всю історію Європи можна розглядати зокрема як секуляризаційний поступ (а отже, розширення свобод людини) в процесі протистояння світської та духовної влади, в історії Росії Влада і Церква стали нероздільним цілим. Але про паритет не йшлося: світська влада повністю підпорядкувала собі церкву. Церква стала інструментом політичної експансії Влади. Київська цивілізація мала своїм осердям ідею *християнської культури* в її візантійській версії. А московська цивілізація сформувалася навколо ідеї *християнської влади* в її цезаропапістському варіанті. «Православна мова» звелася до кодифікації цієї ідеї. Тому й Слово було підпорядковане Владі («царёво слово и дело»).

Оскільки ж сама ця влада була запрограмована не на еволюцію, експеримент, виклик, а на захист нерухомого (і недоторканного!) Архетипу, знерухоміла і мова.

Наполеон казав: «Історія Риму – це історія світу». Справді, Римська імперія, що охопила велетенську частину відомого на той час світу, теж мала в собі цей універсальний вимір *Imperium*. Але цей вимір еволюціонував, парціалізувався, поступаючи місцем диверсифікованим реальностям. Зрештою, римська цивілізація впала, повернувшись до життя під пером європейських гуманістів як цивілізація не меча, а закону, інтелекту, творчості. Сьогоднішній Рим – столиця Італії, а не міфічний «*caput mundi*», «голова світу». Ексклюзивний, відрубний характер православ'я не дав змоги ввести повноцінно ні античний, ні гуманістично-ренесансний спадок до православної і насамперед російської традиції. Тому ідея «величі» звелася не до сили культури, а до культури (!?) сили. Алексей Михайлович був переконаний, що його царство простягається «от моря до моря и от рек до конца вселенная», – не було Галілея і Бруно, щоб показати цареві дещо інакшу картину неба. Відтак і сьогоднішня Москва постійно повертається до римейків «мирового господства», однак виключно у вимірі сили зброї і/чи енергоресурсів, а не в ушляхетненому вимірі культурної альтернативи. Нереалізовану Петром I мрію, щоб російські солдати помили, нарешті, ноги в Індійському океані, час від часу озвучує Жириновській. А в своїх великодержавних мареннях Росія сниться сама собі як «супердержавна», що покриває світ, – як перший Рим своїми дорогами, – своїми «православними газогонами»*...

Інша річ, що побудувати такі комунікації, як римські дороги, потребувало фантазії, творчості, інженерного вміння і важкого труда. Викачування ж дармових ресурсів землі таких якостей не потребує. Ось тому в «європейській мові» Рим є частиною того великого Минулого, яке побудувало Сучасність. І хоч Рим таки

* Ось красномовний пасаж із православного російського сайту: «Президент России закончил 2005 год становлением “энергократической империи” которая протягивает свои нити в Европу, Азию, по всему азимуту. Газопроводы строятся в Европе, Китае, Корее, Пакистане и т. д. В четвертом веке от Рождества Христова святыне отцы Церкви воцерковили государство, Римскую империю, античную культуру. [...] Благодаря им христианство распространилось по дорогам Римской империи, бывшим ее технической гордостью. Теперь пришло время, чтобы святая Православная Вера распространилась по всему миру по нитям Газпрома» (Фролов К. Национальный консенсус и его противники // «Правая.ру (православно-аналитический сайт)» <www.pravaya.ru>, 13.01.2006).

був імперією, саме слово «імперія» принципово викреслене з європейської перспективи. А в «російській мові» Минуле законсервувало Сучасність. Відтак Минуле (і основа його – імперська ідентичність) не підлягає критичному перегляду. Тому після чотирьох імперій древності – ізраїльсько-юдейської, скіфсько-монгольської, Першого та Другого Риму – Росія марить «П'ятою Імперією», з «царем царів» на чолі, заснованою на традиції «Сергия Радонежского, староверов, Пушкина и Иосифа Сталина», що проникає собою «глубинные слои коллективного бессознательного»*. А Сучасність зависла між суб'єктивним месіанським самопочуттям країни та її об'єктивною відсталістю порівняно з незмінно «ворожим» Заходом.

Після Середньовіччя радикальне розходження української та російської цивілізацій відбулося в добу Бароко. В цей період українська культура мала складний спектр культурних референтів, із кожним з яких вона перебувала в діалогічному контакті: католицька і протестантська Європа, єрусалимський спадок, ісламський світ. Російська культура обмежила свій культурний радіус жорстким поясом войовничого ортодоксального православ'я.

Православ'я, отже, – єдино «правильна» віра (навіть етимологічно: в європейських мовах «православний» і «ортодоксальний» – синоніми). Церковнослов'янська мова – це мова «сакральна». Вона виражає сакральний зміст влади «православного» царя. Якщо латина була мовою західної церкви і мовою західної науки, то церковнослов'янська мова ніколи не вийшла за межі східної церкви і східного релігійного тексту. Тобто знову Церква на службі Влади безмежної Імперії, а Мова слугує цементуючим розчином цього тандему.

Подальші століття були лише закріпленням цієї моделі. Перехід української літератури між Сковородою і Котляревським

* «В этом смысле, по глубокому замечанию современного оригинального историсофа А. Малера: "Россия является наследником всех четырёх языческих царств библейской древности: израильско-иудейского царства Давида и Соломона вместе с этим. Чисто геополитически Россия наследует скифско-монгольскую имперскую миссию объединителя евразийского континента. Таким образом, на России замыкаются все основные парадигмы империостроительства в Евразии как в историческом, так и в астрально-метафизическом смыслах. Русский народ с принятием имперской и эсхатологической миссии Третьего Рима принимает жертвенную миссию Нового Израиля. На основании именно этого фактора закономерно возникло представление о Святой Руси"» (*Кугушев С. Основание Пятой Империи* <<http://www.zavtra.ru/cgi//veil//data/zavtra/06/669/21.html>>).

на розмовну мову був таким радикальним, «еретичним» і вирішальним для подальшої диференціації українського та російського світів зовсім не тому, що змінилася сама мова.

Ні, змінилася філософія мови. *Мова Людини протиставила себе Мові Влади*. Це був остаточний розкол між Україною та Росією – розкол, який пройшов не по лінії ізоглос, а по лінії диференціюючих моральних цінностей.

Однак Україна заплатила – і продовжує платити – за свою відмінність надто тяжку ціну. Культурна руйна, породжена століттями царсько-імперської та десятиліттями радянсько-імперської колонізації, насправді ще дуже далека до відбудови. Можна здійснити реконструкцію поваленого храму. Деформації суспільної психіки, спровоковані «мовою влади», що стала «владою мови», виправити набагато складніше. Тоталітаризм – і загалом олістична, кажучи словами Поппера, ідеологія – руйнують насамперед не структури суспільства, а структури мови, – адже лише нівеляція свідомості може дати змогу вкорінити в ній диктат Старшого Брата і переконати в основній його ідеї, що «свобода – це рабство». Герой оруеллівського роману, який марно намагався боротися проти Системи, в кінці зазнає поразки: «Нарешті все було в порядку, боротьба закінчилася. Він переміг сам себе. Він любив Старшого Брата».

Так люблять Старшого Брата «східні» пострадянські суспільства. І чим глибший рівень руйнацій, тим відданіша ця «любов». Хвороблива переконаність пострадянських суспільств у безальтернативності російської мови та російського вектора має своїм джерелом насамперед нерухомість і закритість цієї тоталізуючої культурної моделі, яка диктує несприйняття інших моделей, – або й незнання, що вони існують. Зрештою, це замкнене коло: закриті системи й не здатні існувати в режимі модернізації та конкуренції. А нинішній антизахідний курс Росії тільки поглиблює «дрейф» цієї закритої моделі дедалі більше в безвихідно «східний» бік.

У період радянського режиму ідея безальтернативності російської мови була не просто поглиблена, а й радикалізована до крайніх виявів. Як наслідок, *ідеологічна деформація* російської мови зумовила дуже глибоку *моральну деформацію* суспільства. Зокрема тому, що комуністичний режим тривав довше, ніж нацистський і фашистський. Але насамперед тому, що структури російської «радянської мови» мали значну діахронічну тяглість, виростаючи зі структур російської «православної мови»,

в просторі якої будь-який моральний вимір віри був анульований агресією всеприсутнього політичного виміру.

Коли Україна була знищена Голодомором і Сталін сказав: «Життя стало краще, життя стало веселіше!», він не помилявся. Він просто використовував уже готову *антимову*, придатну для вжитку у створеному ним *антисвіті*. І коли авторів російсько-українських словників розстрілювали за введення українських слів, які не мають спільного кореня з російськими [15], в такий спосіб створювався той варіант української «радянської мови», який ми часто чуємо й сьогодні з владних палаців, – спадкоємність спостерігається і на мовному рівні.

Саме тому, вочевидь, і недоречна полеміка: радянський режим здійснював *русифікацію* чи *сов'єтизацію*? Це було одне й те саме. Цікаво, до речі, що історія русифікації є однією з найслабших ланок сов'єтології. Йдеться як максимум про цифри, факти, географію, але аж ніяк не про соціокультурні, психологічні, а то й психічні аспекти цього явища. Попри об'єктивні труднощі такого дослідження, очевидно й те, що без вивчення *психічних патологій, породжених русифікацією*, буде неможливо ці патології лікувати.

В усій історії людства вивчення мови – особливо мови, яка являла собою *lingua franca* певної ойкумени – було символом долучення до універсальних цінностей: наприклад, латинська мова в Середньовіччя та добу Гуманізму й Ренесансу, французька мова в добу енциклопедистів чи сьогодні англійська. До всього ж кожна з цих мов взаємодіяла (взаємодіє) з іншими через трансмісію культурних контекстів. Російська ж мова – навіть у часи імперії, вже не кажучи про радянський режим, – була перетворена не на браму, що впускала знання, а на браму, яка його перепиняла, – або в кращому випадку ставала цензурним фільтром цього знання. Характерно, що серед трьох заборон української мови у другій половині XIX ст. Емський указ 1876 р. забороняв зокрема переклади українською мовою не лише з іноземних мов, а й з російської [16]. Один цей факт вичерпно ілюструє стратегічну блокаду будь-якого зв'язку України з зовнішнім світом: середньостатистичний читач мав змогу читати лише російською вже препарований культурний продукт.

Системного і тотального вияву це явище набуло в часи радянського режиму, коли російською мовою перекладалися лише «дозволені» твори. А в освітній системі республік доступ до іноземних мов був драстично обмежений. Вивчення мов у середній школі було номінальним унаслідок, як правило, низької кваліфі-

кації викладачів та відсутності модерних інструментів оволодіння мовою. А у вищій освіті «транспортним» засобом для західних мов слугувала мова знову ж таки російська, що забезпечувало ефективність як ідеологічного, так і політичного контролю. В суспільному плані вертикальна структура культури і тут відіграла свою вбивчу роль: чим далі на периферію, тим неприступнішою ставала культура, – і тим ускладненішими форми спілкування з зовнішнім світом.

Російська мова була також і «кодифікатором» вартості *інших* мов. І за будь-яких умов ця вартість проголошувалася нижчою від вартості мови російської, значно «рівнішої серед рівних», вживаючи знову ж таки оруеллівський термін. Західні мови були мовами ворожого «буржуазного суспільства», а мови радянських республік та країн соцтабору – більшою чи меншою мірою виявом «націоналізму». В цьому плані концептуалізація українського «націоналізму» мала б стати предметом поглиблених студій: адже впродовж ХХ ст. *Росії вдалося системно прирівняти всі без винятку автентичні форми української ідентичності до іманентного «націоналізму».*

Крім того, як пам'ятаємо, російська мова була декретована як «рідна мова» на державному рівні, – на всій території екс-СРСР діти вчили російську мову за підручниками «Родная речь». Декретована була й «любов» до неї як гарантія політичної лояльності: адже це була мова «Родины-матери» [17]. Насправді ж у цілих народів було відібрано материнську мову, а з нею – і сформоване нею уявлення про світ*.

Поль Рікер вважав, що суб'єктність людини найперше виявляється через мову, і тому належність до певного лінгвістичного континууму стає першим простором, де людина стає суб'єктом права [18]. В екс-СРСР *мова матері була замінена мовою партії.* Людина в радянському суспільстві ставала безправною істотою від першого вимовленого слова.

Сама ж російська мова радянського періоду мала *політичний статус сакральності.* Парадокс у тому, що ідея «сакральності»

* Повертаючись до гіпотези Сапіра – Уорфа (див. прим. 13), слід згадати, яке велике значення надавали ці лінгвісти, зокрема Уорф, материнській мові. Вчений вважав, що саме з допомогою материнської мови відбувається освоєння моделей каталогування досвіду. Вивчення іноземної мови стає в такому випадку освоєнням іншої концепції світу, іншої концепції культури, тобто поліглоти мають змогу пізнати множинність світу. Але без материнської мови взагалі неможливий процес пізнання такого.

була успадкована від візантійсько-православної традиції у цілковито атеїстичній країні [19]. Відтак відбулася рекодифікація біблійного послання. *Лотос став партійними директивами*. Мова «нового Адама», за словами французького історика Франсуа Фюре [Furet], – це був «язык нового человека», «язык нового общества», «великое и могучее средство общения советского народа». Іншими словами, це оруеллівська «новомова» суспільства Старшого Брата (супроти «*Oldspeak*», забороненої «старої мови!»), чия детерміністська програма передбачала поступове зникнення націй та їхніх мов, які мали б злитися у «світлому комуністичному майбутньому» в єдиній російській «радянській мові». А щоб наблизити цю щасливу хвилину, решта мов підлягала різним деструктивним експериментам (включно з перекладом на кирилицю цілого ряду мов: від молдавської до мов країн Середньої Азії *). А сама «сакральна» російська мова дедалі більше зводилась до функцій поліційного інструменту.

Додаймо до цього, що ідеаторами та виконавцями цих експериментів були цілковито неписьменні люди, – екстремальний продукт замкненості «російської системи». Елітарна російська культура – вже сама по собі традиційно відчужена від суспільства – була або знищена, або системно «перекодована» на контрольований репертуар радянських ідеологем («народність», «революционность» тощо). З культурної свідомості радянського суспільства були виключені різні явища і цілі культурні шари і власної історії, і світової, вже не кажучи про цілковите вилучення майже всієї західної гуманітарної науки ХХ ст. Світова історія розглядалася винятково з точки зору інтерпретативних схем російської історії. Зовнішній світ був маніхейськи поділений на чорний і білий. Так був випродукований цей унікальний парадокс: *мова з претензіями на універсальну владу, на «мировое господство», була насправді інструментом провінціалізації, архаїзації та знекультурення суспільства* (попереджав же Оруелл, що «невігластво – це сила!»). Існуючи в режимі закритості, відрубності, непроникності для модерних аспектів західної культури, російська мова поступово перетворювалася на *антимову*, – як СРСР ставав *антисвітом*, світом навпаки. Вживані в цьому антисвіті слова були лише вмістилищем потрібних ідеологічних

* Прикметно, що Росія не намілилася зробити відповідну акцію ні стосовно мов Балтійських республік, ні стосовно грузинської та вірменської мов, – очевидно, усвідомлюючи, що ці країни мали значно розвиненішу літературну, релігійну та інші традиції, а відтак і вищу культурну відповідність.

концепцій, а відтак не наповнювалися загальноновизнаними значеннями.

Особливо цікавою є радянська риторика стосовно слова «демократія» та його похідних, – риторика, яка пояснює низку патологій у сьогоденському політичному житті України. Екс-СРСР, як відомо, був «найдемократичнішою країною на світі». «Свобода слова» й інші «права людини» були цілковито забезпечені. «Конституція» гарантувала ці «права», включно з можливістю «добровільного виходу» з СРСР. Освіта була «найпрогресивніша», медицина – «найпередовіша» тощо. Нації переживали «найвищий розквіт». У всіх цих висловах був крипторелігійний, тобто абсолютизований, олістичний вимір. Багатолітня криза радянського суспільства дедалі більше поглиблювала прірву між реальністю та її вербалізованим еквівалентом. Тому й сьогодні поширена суспільна шизофренія, породжена розривом між реальністю та риторикою – і неunikним при цьому «подвійним мисленням», – не є метафорою, а є сумною щоденною реальністю.

Вироджена мова породила вироджене суспільство.

Крах режиму поховав цю ситуацію під обвалами старих і нових проблем. Однак саме сьогодні ці проблеми стають видимими на відстані «ближнього світла», коли розгортаються спекуляції стосовно російської мови як «регіональної», «другої державної» тощо. Політичні колізії приховують насправді набагато глибші культурні проблеми, які є спадком системи маніпуляцій і заборон радянського режиму. Провідниками політичних спекуляцій щодо російської мови є носії тієї самої «радянської мови», яка й надалі виявляє активну життєздатність саме в знекультурених ареалах пострадянського суспільства. Антизахідна риторика в цих контекстах не лише не змінилася з часів радянського режиму, а й подекуди набула ще агресивніших акцентів. Зрештою, і на суто лінгвістичному рівні ця знекультуреність виявляється у зведенні і російської, і української мов (а також білоруської, з її «трасянкою») до суржикових інваріантів [20]. Зрозуміло, що донецький, запорізький, полтавський чи інший суржик не може бути носієм жодних культурних контекстів, оскільки «культурним» його еквівалентом є, власне, невігластво суто радянського зразка (багато хто говорить суржиком, пише П. Серію, вважаючи, що він говорить або українською, або російською мовою [21]). Оперуючи нерухомими категоріями, утопічними штампами та міфологемами, ця глибоко ушкоджена російська мова звужує параметри світу, спрощує їх, зводить до потреб

дешевих ідеологічних спекуляцій у затхлому замкненому просторі, де не відбувається циркуляції ідей.

Фактично русифікаційна стратегія обернулася й проти самої російської мови. Адже у сфері культури, як відомо, важить не факт кількості, а факт якості. Не важливо, скільки людей розмовляють російською мовою, – важливо, *трансмisiю яких культурних цінностей здійснює ця мова*. Ось тому пострадянська російська мова – мова реваншистської ідеології, скажімо, в Криму чи в тому ж Донбасі, чи в стінах Верховної Ради, – це російська мова без жодного культурного змісту (хіба що з переліком імен російських письменників, відомих ще з радянського підручника). Не випадково саме такою мовою може бути написана гіпотетична «поезія» Анни Ахматової. Це мова Шарікових, а не мова зацькованого Шаріковими Булгакова.

Система вбила Слово, знищивши культуру. Адже радянський режим знищував не лише національні культури. *Комуністична диктатура знищувала культуру як таку*. Тому що саме культура призвичаює до критичного мислення, вчить сумніватися і в такий спосіб веде до кризи «новомову» «Старшого Брата».

Внаслідок того, що за 16 років незалежності України системної відбудови культури (та її десов'єтизації) так і не відбулося, спостерігаємо нині тріумфальне відродження оруеллівської «новомови» в політичній мові владних сил.

Емблематичним прикладом цієї ситуації можуть бути промови в листопаді 2006 р. на другу річницю Майдану прем'єр-міністра України та головної опозиціонерки.

Прем'єр-міністр говорив про «Сім стовпів, що підпирають небо нашої свободи» [22].

Назва виступу головної опозиціонерки була коротша: «Мать вашу!» [23]

Питання: чому ці політичні діячі помінялися місцями в лексичній практиці? І чому помпезна перша назва жодною мірою не навізувалася до європейських цінностей, а вкрай нешаноблива друга, яка посиляла у відповідному напрямку опонентів, – так? Саме формула «сім стовпів, що підпирають небо нашої свободи», є фрейдистським ляпсусом, блискучим прикладом «радянської мови» з її маніакальним релігійним підтекстом, цілковито позбавленим будь-яких духовних вимірів та реальної наповненості. А лаконічне «Мать вашу!» означає бажання від цього, нарешті, звільнитися.

Сьогодні ми є свідками поглиблення та нової експансії «радянської мови». Антизахідний дискурс Росії, чимдалі агресивні-

ший та анахронічніший, має не лише хрущовські й брежневські, а вже навіть і сталінські інтонації. І Росія, і проросійська Україна, відвертаючись від «мачехи-Європы» і повертаючись до «матушки-Руси», законсервовуються в капсулі міфів, які є ознакою глибокої закомплексованості цих суспільств та їхньої нездатності жити в параметрах сучасного світу. В той час як є нагальна потреба відповісти на конкретні запитання, з яких найперше: чому Росія і країни, в той чи інший спосіб втягнені в її орбіту, продовжують бути країнами відсталими економічно, нестабільними політично, корумпованими на рівні африканських країн, із драматичними показниками у сфері демографії, медицини, освіти? Однак категоріями «радянської мови», з її обов'язковим риторичним оптимізмом, на це запитання відповісти неможливо.

Сьогоднішня «радянська мова» не має, однак, суто підрежимної одновимірності. Тому її вияви мають особливо абсурдний характер. Наприклад, комуністи України, пропонуючи відновити святкування річниці Жовтневої революції, стверджують, що «події 1917 року заклали основу незалежності України, її економічного, соціального і духовного розвитку». Комуністичні маніфестації в Україні проходять під прапором СРСР разом з імперським прапором Російської Федерації та транспарантами «Фашизм не пройде!» і «Православие или смерть!», в той час як російські комуністи виступають разом із нацболами під неофашистською символікою, де фігурує серп і молот у вигляді свастики. В самій Росії святкування 7 листопада скасоване. Але введено натомість «свято національної єдності» 4 листопада перетворюється на ксенофобні погромні акції. Вчорашні радянські «інтернаціоналісти», маршуючи в колонах під транспарантами «Русские идут!» і «Россия для русских!», здіймають руки в нацистському привітанні й звертаються до сусідніх народів з такими ось заявами: «Мы, как Минин и Пожарский, сплотимся и дадим бой этой мрази, как в России, так и на Украине. Сколько мы можем терпеть всю эту нечисть, все эти “Латвии”, “Польши”, “Грузии”?!» [24].

Словом, повертається з небуття конфігурація сталінсько-гітлерівського антисвіту в його гротесковому вигляді. Знову гальванізується міфологема «слов'янського братства» в умовах тотального політичного й економічного шантажу України (і вже й Білорусі) з боку Росії. Відомого російського шовініста і персона нон-грата в Україні високий український державник нагороджує орденом «За відродження України» I ступеня [25]. Однак

і перша особа держави дає почесну нагороду генпрокуророві, який усе зробив для блокування розслідування вбивства Георгія Гонгадзе. Натомість протагоніст фальсифікацій на виборах 2004 р. не лише повертається як ректор у стіни Національної юридичної академії, а й зводить самому собі перед її вікнами пам'ятник. Чи ж слід тоді дивуватися, що очільник МВС хвалиться видатними досягненнями: ще одним успіхом нового керівництва стало те, що «підрозділи МВС перестали брати участь у рейдерських атаках» [26]? Далі залишається похвалитися лише тим, що прем'єр-міністр більше – ні-ні, шапок не зриває...

Подібні факти ілюструють не просто повернення «радянської мови», а, властиво, її справжній реванш у суспільстві. За великим рахунком, відбувся не реванш відповідних персонажів і партій пострадянського політичного паноптикуму, а реванш «радянської мови». Ця мова призвела до такого глибокого виродження ці суспільства, що навіть карколомні політичні та економічні трансформації виявляються, по суті, лише «косметичними» інтервенціями. А величезна частина суспільства просто й не виходила з координат радянської історії.

Відтак такі поняття, як «демократія», «Європа», «закон», «Конституція», «незалежність» у словнику пострадянського політичного класу і сьогодні не мають жодного з загальновідомих значень цих термінів. Це за будь-яких умов розмінна монета політичних торгів. Ось тому видається театром абсурду постановою ВР про членство України в ЄС (399 голосів «за!»), в той час, коли практично не вживаються конкретні заходи для реалізації необхідних для цього реформ і не провадиться навіть елементарне інформування населення [27]. Вже не кажучи про те, що та ж сама ВР голосує проти затвердження на посаді міністра МЗС кандидата, звинувачуючи його в «націоналізмі» за факт ведення переговорів із російською делегацією українською мовою. Це теж блискучий фрейдистський ляпсус: у пострадянському просторі єдиною «законною» мовою визнається мова «радянська» (отже, хвалити Бога, українська мова не є мовою радянською!). Постійні ж розмови про необхідність вкорінення «європейських цінностей», «побудову Європи в Україні», «європрагматизм» замість «євроромантизму» тощо – це все оболонки, слова, не наповнені змістом. І це так само «значущі» кроки в напрямку Європи, як і гасло попереднього режиму «До Європи разом з Росією!» Однак так само позбавлені політичного змісту й протилежні терміни «багатовекторність», «позаблоковість», «федералізм»

та інші. Навіть НАТО, яким так спекулюють проросійські політики, – це не більше, як оболонка ідеологеми *. Ось тому сьогоднішня владна партія, яка восени 2004-го казала, що на Майдан вийшли проплачені ЦРУ націоналісти, сьогодні проголошує: «Головне, що дав Україні Майдан, – це вміння кожного громадянина свідомо й відкрито висловлювати свою думку щодо майбутнього держави, щодо принципів її існування» [28].

Це і є та оруеллівська «качина мова» (*«duckspeak»*) режиму: звуки на рівні гортані, як у качок, – без жодного зв'язку з мозковими центрами.

Звісно, з допомогою цієї «качиної мови» реалізується керована з Росії стратегія на розкол України, на відрив її від Європи. Але та ж таки «качина мова» свідчить і про те, що сама Росія переживає одну з найгірших криз ідентичності за всю свою історію. Відірвана від Європи, розсіяна в Азії, зависла між порожніми ідеологемами типу «ліберальна імперія» і/чи «суверенна демократія», Росія не здатна не лише сформувати, а й сформулювати проєкт майбутнього. Тому й викликає з небуття привида Івана Грозного і Сталіна: історія йде по колу. Фатальному колу.

Проведені в Росії статистичні дослідження виявляють лише радикалізацію феномену «радянської мови» порівняно з українським контекстом. «Демократія» й сьогодні – по-радянськи безрозмірне слово. В уявленні росіян демократи – це «зłodії» і «наркомани». Водночас одна з найбільш антиєвропейських ксенофобських шовіністичних партій Росії має назву «Ліберально-демократичної». Дослідження американського історика Річарда Пайпса довело, що половина росіян хотіли б бачити при владі Сталіна [29]. Недавнє дослідження Центру Левади (Москва) та незалежного брюссельського центру «ЄС–Росія» показало, що лише 16 % росіян прагнуть демократичного ладу в своїй країні, 35 % хотіли б повернення радянської системи, 45 % бачать в Європі загрозу економічній та фінансовій незалежності Росії. Свободу слова вважають цінністю для себе лише 18 % громадян. І лише 10 % вірять у зближення Росії з Заходом. А 75 % не вважають

* Журналіст М. Дубинянський провів незалежне соціологічне дослідження в Криму. Деякі мешканці Криму на запитання про еventуальне членство України в НАТО відповідали категоричною відмовою, але припускали можливість вступу до «Організації Північноатлантичного Альянсу», – за умови, звичайно, що її членом вже є Росія... (Дубинянський М. НАТО не пройде! // Українська Правда, 18.10.2006 (<<http://www.pravda.com.ua>>).

себе європейцями, бачачи Росію виключно як євразійську державу [30].

Полеміка антиєвропейської України з європейською дедалі частіше зачіпає небезпечні моменти. Найкраще це виявилось у відомій провокаційній заяві Донецької міськради. В цій заяві не лише оголошено українську мову – російською, лишень «зіпсованою» ворогами Росії (до цього це вже зробив Валуєв у 1863 р.). Тут прямо сказано: Схід і Захід України «в *прямом и переносном смысле* говорят на *разных языках*» (курсив мій. – О. П.). Справді, одна Україна розмовляє «радянською» мовою, а друга – «європейською». До всього ж у цій заяві територія України поділена на нібито східну, комуністичну, російську, «правильну», оскільки «русский народ спас мир от фашизма», і на західну, «неправильну», яка нібито стала «оплотом гитлеризма» [31].

Однак достатньо перевести погляд на Росію, щоб побачити, що всі без винятку реваншистські ідеології сучасної Росії – від неоевразизму до націонал-більшовизму, від скін-хедів до неопоганства – об'єднані неонацистською ідеологією в синтезі з неосталінізмом. Емблемою може служити організація «Славянский Союз», яка має своєю сиглою аббревіатуру СС [32]. А якщо «диверсифікація» й відбувається, то лише в бік расизму. Наприклад, улюблений термін євразистів «*White Power*», «Біла Потуга», запозичений не в кого, а в ку-клукс-кланів тієї ж таки ненависної Америки...

Є інша – альтернативна – «Другая Россия». Але *поки що* їй важко перемогти, оскільки в російському суспільстві ще драматичніше співвідношення, як в українському, нечисленних інтелігентів стосовно зомбованої біомаси. Емблематичним є гасло «Новой Газеты» – опозиційної газети, де працювала Анна Політковская: «У НАС ТЕ ЖЕ БУКВЫ, НО ДРУГИЕ СЛОВА». Це та Росія, яка відмовилась говорити «радянською мовою».

Сьогоднішня Україна поділена не на Україну «україномовну» та «російськомовну», а на освічену і люмпенську, на європейську та радянську, на демократичну та неототалітарну. Перша має своїм референтом багатокультурну європейську модель, де зокрема цілком природно вписується і російський компонент, коли він є носієм демократичної свідомості. А друга має своїм референтом виключно російську мову як мову «радянську», – завдаючи тим самим смертельного удару російській культурі шляхом її люмпенізації та подальшого відчуження від європейського культурного континууму.

Ось тому сьогодні демонтаж і витіснення «радянської мови» є одним з основних аспектів державотворення. І не йдеться про українську чи про російську мову. Йдеться про вивільнення обох цих мов з антисвіту «радянської мови» та їхній рух у культурний простір демократії.

Але це буде процес тривалий. І зможе він досягти остаточного результату лише внаслідок реальної, а не риторичної інтеграції України в Європейську Співдружність. Тому такі потужні сили кинуті і в Росії, і в самій «радянській» Україні для того, щоб унеможливити чи хоча б заблокувати цей процес.

З огляду на вищесказане Києво-Могилянська академія може розглядатися як символічний приклад українсько-європейського культурного симбіозу, що веде до подолання «радянської мови». Відродження Академії відбулося через повернення до моделі української культури XVII ст. – моделі відкритості до європейського світу через включеність у циркуляцію ідей тодішньої Європи та через прийняття мови її спілкування – латини. Тодішня Академія – одне з найвиразніших свідчень інтегрованості тогочасної України в європейський культурний час. Саме це й зумовило її відродження після століть небуття. І якщо в бароковій Україні інструментом присутності в європейському часі була латинська мова, то в модерній Україні стала англійська, мова глобалізації.

Глобалізація – це світовий процес максимально прискореного обміну інформацією. І культура, яка намагається відрізати себе від цього процесу, однозначно приречена на провінційність, відсталість, на субординовану роль у світовому змаганні за інтелектуальне і технологічне лідерство. Не йдеться, однак, про фактор «поширеності» тощо. Йдеться про максимальну діалогічну здатність англійської мови, яка відкриває перед сучасною людиною найбагатшу і найартикульованішу картину світу. Водночас антизахідні контенти російської мови, її цілеспрямоване поширення в неокультурених контекстах перетворюють її на фактор стримування інтелектуального росту країни. І в цьому, звісно, винна не сама мова. Відповідальність за це несе як політичний клас Росії, так і проросійський політичний клас України, що слухняно клонує цю патологію.

На тлі цих рефлексій важливо звернути увагу на статтю російського автора Інокентія Андреева за символічною назвою: «Русская речь как щит и меч». Розмова настільки симптоматична, що варто навести розлогу цитату. «Усвоение русского

языка – первый шаг к “обрусению”, – пишет автор, – обретению идентичности, наименее конфликтной по отношению к российскому государству. Соответственно, националистические проекты на пространстве бывшего Союза старались и стараются ослабить этот инструмент, и усилия по его ослаблению подобны попыткам найти альтернативные источники снабжения энергоносителями. [...] Появился украиноязычный образованный политический класс, который является носителем враждебной России идентичности – избавленной от всякой советской социальной приращенности в духе вековой дружбы русского и украинского народов. [...] В настоящее время на Украине осуществляется проект, который способен, в перспективе, свести на нет русское влияние в интеллектуальной сфере. Это проект Киево-Могилянской академии. Преподавание в этом ВУЗе ведется на украинском и английском языках. Качественное обучение английскому языку дает возможность в принципе не обращаться к русскому культурному фонду, что выводит развитие всех передовых дисциплин из русла развития постсоветской науки и переводит их в развитие современных интеллектуальных течений Запада. [...] Сотрудниками КМА прямо декларируется “демократическая” направленность, – что в условиях Украины означает ориентацию на антироссийские политические силы*. [...] Исключительно важной особенностью КМА и ЕУ (Європейського Університету в Росії. – О. П.) является их передовой характер – это структуры, избавленные от академизма с его бесконечными поклонами “великим научным традициям” прошлого. В рамках этих структур существует передовая наука, которая на голову опережает постсоветскую академическую науку и котируется на Западе [...]» [33].

Можна подякувати автору за відвертість у констатації факту відставання пострадянської науки від науки Заходу. І зробити висновки з його корисної думки про те, що в освіті України лише шлях, обраний КМА, відкриває державі інтелектуальні й політичні горизонти Європи.

Автор закінчує свої роздуми таким висновком: «Представляется необходимым формирование “зеркальной” гуманитарной научной структуры на территории Восточной Украины – Русского Института»...

* Чергове підтвердження типової для «радянської мови» антиномії між «демократичним» і «російським» шляхом розвитку.

І знову – вкотре! – пострадянське Задзеркалля.

Згадаймо діалог Аліси з Хампті-Дампті в романі Люїса Керролла [Carroll] «Аліса в Задзеркаллі».

«Коли я користаюся словом, – насмішкувато сказав Хампті-Дампті, – це слово означає саме те, що я вирішую, щоб воно означало, не більше і не менше.

– Проблема полягає в тому, – наполягала Аліса, – чи Ви *маєте право* змушувати слова означати так багато речей.

– Проблема полягає в тому, – сказав Хампті-Дампті, – яке із значень візьме гору над іншими, – і все тут».

Одним словом, «ТОМУ ЩО».

Хто такий Хампті-Дампті? Це велике і нахабне антропоморфне яйце, яке сидить на кам'яній огорожі, звисивши ноги, і просторікує. Але сам він, Хампті-Дампті, як розповідає відома пісенька, коли впав і розбився, всі королівські коні й люди, разом узяті, не змогли зліпити його до купи...

У нашому випадку Хампті-Дампті і є цей антропоморфний пострадянський Нонсенс у владних палацах, який продовжує себе відчувати «господарем» Слова. Вихід із пострадянського Задзеркалля реально почнеться лише тоді, коли Хампті-Дампті, нарешті, впаде і розіб'ється. А рівень самосвідомості громадянського суспільства дасть змогу повернути Слово з антисвіту маніпулятивної пострадянської ідеології в його природний космос – сучасну культуру, національну і світову.

Примітки

1. *L. Wittgenstein*. Tractatus logico-philosophicus. – Torino, Boringhieri, 1970. – P. 163.
2. *M. Heller*. Langue russe et langue soviétique. – «Monde», 5.07. 1979.
3. Cf. *A. Bourmeyster*. Essais de définition de la langue de bois // Actes du III-ème Colloque de Linguistique Russe. – Paris, 1983; *P. Sériot*. Analyse du discours politique soviétique. – Institut du monde soviétique et de l'Europe centrale et orientale, Centre National de la Recherche scientifique – Université de Paris – Sorbonne, «Cultures et Sociétés de l'Est 2», Institut d'Études Slaves. – Paris, 1985. Cf. also: *P. Bourdieu*. Language and Symbolic Power. – Cambridge, Harvard University Press, 1991. Див. останню публікацію: *J. Dewitt*. Le pouvoir de la langue et la liberté de l'esprit. Essai sur la résistance au langage totalitaire. – Paris, 2007.
4. *P. Sériot*. Analyse du discours politique soviétique, op. cit. – P. 30.
5. *Дзюба І*. Між культурою і політикою. – К., 1998. – С. 29.

6. *A. Besançon. Court traité de soviétologie à l'usage des autorités civiles militaires et religieuses // Présent soviétique et passé russe. – Paris Livre de poche, 1980. – P. 206.*
7. *Cf. J. W. Young. Totalitarian Language: Orwell's Newspeak and Its Naz. and Communist Antecedents. – University of Virginia Pr., 1992.*
8. *The Oxford Companion to English Literature (ed. by M. Drabble). – Oxford – New York – Tokyo – Melbourne, Oxford University press 1985 (5° ed.). – P. 701.*
9. *Cf. J. Rokoszowa, A. Heinz et al. Nowo-mowa. Materiały z sesji naukowej poświęconej problemom współczesnego języka polskiego odbytej na Uniwersytecie Jagiellońskim w dniach 16 i 17 stycznia 1981. – London, Polonia Book Fund, 1985; M. Głowiński. Nowo-mowa po polsku. – Warszawa, 1990. Cf. also: L. Gebert. «Neolingua» e manipolazione: gli studi di Michał Głowiński. – “Pl.it” (Roma), N 1, 2007.*
10. *Cit. in: L. Gebert. “Neolingua” e manipolazione., op. cit.*
11. *Див.: Кронгауз М. А. Новейшая история русского языка: эпоха социализма // Языки славянские wobec współczesnych przemian w Europie Środkowo-Wschodniej. – Opole, 1993; Його ж. Бессилие языка в эпоху зрелого социализма // Знак: Сборник статей по лингвистике памяти А. Н. Журина. – М., 1994; Ермакова О. Тоталитарное и посттоталитарное общество в семантике слова // Е. Ширяев (ред.). Русский язык. – Opole, 1997. Див. також: Кронгауз М. Родная речь как юридическая проблема // Отечественные записки (<<http://www.strana-oz.ru>>). – 2003. – № 2; Його ж. Заметки рассерженного обывателя // Там само, 2005. – № 2.*
12. *Див. Яворська Г. (ред.). Мова тоталітарного суспільства. – К., 1995; Масенко Л. Мова і політика. – К., 2004 (2-ге вид.); Її ж. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. – К., 2004. Див. також: Дзюба І. Вимирання Слова // Дзеркало тижня. – 24–30.07.2004 (<<http://www.zerkalo-nedeli.com>>).*
13. *Cf. E. Sapir. An Introduction to the Study of Speech. – New York, Harcourt, Brace and Co., 1921 (new ed.: New York, Bartleby.com, 2000); V. L. Whorf. Language, Thought, and Reality. – New York, John Wiley & Sons, and The Technology Press of M.I.T., 1956.*
14. *Cf. A. Япанов. The Origins of Autocracy. Ivan the Terrible in Russian History. – Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1981.*
15. *Див. ґрунтовну документовану студію про цей період: Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. – S. l. [Нью-Йорк], Сучасність, 1987.*
16. *Див.: Савченко Ф. Заборона українства. 1876 р. – К., 1930 (передрук: Мюнхен, 1970; англ. пер.: [Savchenko] The Suppression of the Ukrainian Activities in 1876. – Munich, 1970).*
17. *Див. цікаву розвідку П. Серіо про механізми імперативної «любові» до російської мови в СРСР, яка унеможливлювала критичне її пізнання: P. Sériot. La grande langue russe, objet d'amour et/ou de*

- connaissance? // Essais sur le discours soviétique, n. 3. – Univ. de Grenoble-III, 1983.
18. Cf. *P. Ricoeur*. Hermeneutics and the Human Sciences. Essays on Language, Action and Interpretation (edited and trans. J. B. Thompson). – Cambridge and New York, Cambridge University Press, 1981. Cf. also: *D. Jervolino*. The Cogito and Hermeneutics: The Question of the Subject in Ricoeur. – Dordrecht, Kluwer, 1990.
 19. Cf. *P. Sériot*. Rome, Byzance et la politique de la langue en URSS. – Cahiers du monde russe, 29/3-4 [Le christianisme russe entre millénarisme d'hier et soif spirituelle d'aujourd'hui], 1988 <<http://monderusse.revues.org/document845.html>>.
 20. *P. Sériot*. Diglossie, bilinguisme ou mélange de langues: le cas du *surżyk* en Ukraine. – La linguistique, Paris: P.U.F., vol. 41, fasc. 2. – P. 37–52. Cf. also: *L. Bilaniuk*. Speaking of Surzhyk. Ideologies and Mixed Languages.– Harvard Ukrainian Studies, vol. XXI, n° 1/2, 1997. – P. 93–117; *J. Besters-Dilger*. Le facteur linguistique dans le processus de construction nationale en Ukraine // *G. Lepesant* (éd.). L'Ukraine dans la nouvelle Europe. – Paris, CNRS Editions, 2005.
 21. *P. Sériot*. Op. cit.
 22. День. – 22.11.2006 (<<http://www.day.kiev.ua>>).
 23. Дзеркало тижня. – 18.11.2006 (<<http://www.zerkalo-nedeli.com.ua>>).
 24. Русский марш 2005 // Wikipedia <<http://ru.wikipedia.org>>.
 25. Див. реакцію цілком російськомовного сайту: «Российский юридический Затулин выставил Азарова полным идиотом в честь своего награждения фальшивым орденом» // «Обком», 6.12.2006 (<<http://www.obkom.net.ua>>).
 26. «Депутати піддали Луценка анафемі, а Пушка звели у ранг святих» // «Українська Правда», 23.02.2007 (<<http://www.pravda.com.ua>>).
 27. *Пашков М., Чалий В.* Куди веде Україну «дорожня карта» євроінтеграції // Дзеркало тижня. – 17–23.03.2007 (<<http://www.zn.kiev.ua/ie/show/639/56163/>>).
 28. «Януковичі готові здійснювати мрії тих, хто стояв на Майдані» // Українська Правда, 21.11.2006 (<www.pravda.com.ua>).
 29. *R. Pipes*. Flight from Freedom: What Russians Think and Want. – «Foreign Affairs» (New York), May/Jun., Vol. 83, Iss. 3, 2004.
 30. *W. Pfaff*. Russia's deep animosity. – The International Herald Tribune, 6.03.2007 (<<http://mobile.ihf.com/articles/2007/03/05/opinion/edpfaff.xhtml>>).
 31. Див. реакцію на російськомовних сайтах, зокрема передрук з донецького сайту «Остров» (<<http://ostro.com.ua>>) на сайті «Обком» (<<http://www.obkom.net.ua>>) матеріалу: «Сталинско-гитлеровские наследники из Донецкого горсовета похоронили идею Януковича об объединении Востока и Запада Украины», 21.02.2007.
 32. *Милло А.* Русские, называющие себя «СС» // <<http://www.inopressa.ru/print/liberation/2006/06/07/16:20:34/nationalisme>>.
 33. <<http://www.apn.ru/publications/print10660.htm>> (передрук в: <<http://www.ctvr.ru/1422> 21.11.2006>).